

NOVES DADES SOBRE L'ÚS DE LA VERSIÓ CATALANA DE LES *HEROIDES* AL *TIRANT LO BLANC*¹

JOSEP PUJOL

Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Catalana

Correspondència: Edifici B. UAB. 08193 Bellaterra

josep.pujol@uab.cat

Resum

Aquest article ofereix un catàleg de 67 nous passatges del *Tirant lo Blanc* manllevats a la traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi. En relació amb les dades conegudes fins ara, la principal aportació d'aquestes identifications és la constatació que Joanot Martorell manejava un manuscrit ovidià glossat, com demostra el fet que alguns dels manlleus procedeixen de les glosses i no del text.

Paraules clau:

Ovidi, traduccions medievals, *Tirant lo Blanc*

Abstract. New Data on the Use of the Catalan Version of the Heroides in Tirant lo Blanc

This article provides new evidence of the use, by Joanot Martorell in his Tirant lo Blanc, of the medieval Catalan translation of Ovid's Heroides. The identificacion of 67 new passages taken from Ovid's translation leads to the conclusion that Martorell employed a glossed manuscript of the translation, from which he took the text as well as some vernacular glosses.

Key Words:

Ovid, medieval translation, Tirant lo Blanc

En un simposi commemoratiu del cinquè centenari de la primera edició del *Tirant lo Blanc* celebrat l'any 1990, Albert Hauf va mostrar la integració de breus passatges de les *Heroides* d'Ovidi en algunes cartes d'amor de la novel·la de Joanot Martorell. En la publicació d'aquest treball (HAUF 1993), l'autor va acurar els passatges del *Tirant*

1. Aquest treball s'ha elaborat en el marc del projecte de recerca FFI2011-27844-C03-03 finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

amb el text llatí original i amb les traduccions catalana de Guillem Nicolau (1390) i castellana de Juan Rodríguez del Padrón (*a.* 1441); de l'acarament es desprenia que el model de Martorell era, amb tota evidència, el text català. En un article publicat l'any 1997, vaig partir d'aquesta traducció catalana de les *Heroides* per mostrar que el deute de Martorell amb l'obra ovidiana no es limitava a les epístoles que intercanvien els personatges de la novel·la, sinó que s'estenia a situacions narratives i, sobretot, a la construcció de diàlegs i parlaments a partir del capítol 118 (PUJOL 1997: 146-157 i 166-173). És així com vaig poder catalogar 61 passatges del *Tirant* dependents del text català de les *Heroides*, que, juntament amb els detectats abans per Hauf, van integrar-se en l'anotació de l'edició crítica del *Tirant* preparada per aquest (MARTORELL 2004).

En els darrers anys, l'elaboració de l'edició crítica de la traducció de les *Heroides* (OVIDI en premsa) m'ha donat l'ocasió d'ampliar encara més aquest deute amb una seixantena llarga de passatges no identificats fins ara. D'aquests, vint-i-tres aporten una novetat important: no corresponen al text d'Ovidi, sinó a les glosses amb què Guillem Nicolau va comentar la seva traducció. Ara sabem, doncs, que Martorell llegia unes *Heroides* glossades i que l'ús del model en la novel·la abasta tant el text com la seva glossa. Això ens diu molt de la manera de treballar —i de llegir— de Joanot Martorell.² Però, des del punt de

2. L'atenció simultània a text i glossa és paral·lela a l'atenció simultània a textos diferents que Martorell fa convergir en un sol passatge (vegeu-ne exemples a PUJOL 2002, pàssim, i a l'anotació de MARTORELL 2004). N'afegeixo un cas amb una font no detectada fins ara: en l'oració que tanca el sermó de les noces de Diafebus i Estefania, s'hi han identificat un passatge de la traducció catalana de la *Consolació de la Filosofia* de Boeci i un altre del capítol 218 del *Dotzè d'Eiximenis* (veg. MARTORELL 2004: 866), però no un de la traducció catalana del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud (una obra que no s'havia posat mai en relació amb el *Tirant*). Compareu (la cursiva assenyalada les coincidències): «Diu Ovidi que lo major bé de aquest món és amor. E la Sacra Scriptura ho conferma, car per amor Jhesucrist pres mort e passió, e volgué perdonar al ladre en la creu com li demanà amor e perdó; *car lo fruyt de amor és amar Déu e lo proïsme, e de ací se aconsegueix vida perdurable. E lo fruyt d'amor de béns temporals són plaers, e lo fruyt d'amor de marit e muller són fills e filles.* Aquestes són les virtuts que procehexen d'amor: franquea, que tot cavaller deu haver, *ardiment, cortesia, humilitat, gentil eloqüència, alegria, reteniment*, modèstia, *proesa, paciència, conexença, discreció e bon saber, e bon coratge* animós» (MARTORELL 2004: 865); «D'aquell dret [sc. dret de gentes] nexen altres ·Iles· maneres d'amor: la una és amor de Déu e de son

vista de l'estudi d'aquesta traducció, la novel·la esdevé també un testimoni preciós de l'existència i de la transmissió d'unes glosses que no s'han conservat en la seva versió catalana original, i que han sobreviscut només gràcies a una traducció castellana del segle xv.³

Cal llegir el catàleg que segueix, doncs, com una addició al de 1997. Com en aquest, m'atinc només a les dependències segures indicades per la literalitat. Amb tot, hi he inclòs alguns passatges en què, sense seguir literalment el text d'Ovidi, Martorell sembla haver-s'hi basat. He indicat aquests casos amb l'abreviatura *cf.* per tal de suggerir al lector la semblança entre els textos i convidar-lo a fer la comparació. No m'ha semblat, d'altra banda, que calgués afegir a les dades

proïsme, la qual és en lo cercle qui està prop; l'altra és amor de béns temporals, la qual és en l'altre cercle. Aquestes ·IIes· maneres d'amor pertanyen solament a les gents d'aquest món, car les bèsties ni·ls ocells ni·ls peys no amen Déu, car no han conexença d'ell, ni amen riqueses temporals ni les ajusten axí com fan les gents, car tota manera deu hom dreçar e ordenar a Déu. Per ço totes les parts d'amor tenen les cares levades vers lo cercle de Déu, segons que ja us he dit. Los béns que nexen de cascuna de les ·III· parts d'amor són ffigurades en lo pom de l'arbre plantat e·l cercle de cascuna de les ·III· parts d'amor. *Lo bé y el ffruyt d'amor de Deu e de proïsme és vida perdurable. Lo ffruyt d'amor de béns temporals són plaers. Lo ffruyt d'amor de mascle e de ffembra són ffills e filles. Lo ffruyt d'amor de ffills e de ffilles és goig. [...] Qui vol aver amor de mascle e de ffembra, ço és a saber, de les ffembres, cové's que culla en si mateix les virtuts e·ls bons aptes de l'arbre qui és de saber bé e mal, lo qual nex d'aquella part d'amor, e trobar n'i ha entre virtuts et bons abtes ·XIII· Primerament: larguea, ardimment, cortesia, umilitat, gint parlar, alegre, retenir si matex, ensenyament, prohea, matrimoni, paciència, conexença, seny e saber, bon coratge. E qui vol aver bon plaer en amor de ffembres cové's que haja en si mateix aquests abtes damunt dits. Et d'açò podets conéxer que aquests trobadors qui són passats daven aquests usatges en los cantars qui ffayen d'amor per vanitats a quells qui bé volien amar, e tot açò és provat e exhaminat en aquest libre» (MARTORELL 1980: 14). L'autoritat ovidiana que encapçala el fragment del *Tirant* remet al discurs sobre «lo major bé d'aquest món» repetit als capítols 181 i 328 (i, doncs, a la seva font no del tot determinada: veg. les notes de Hauf a MARTORELL 2004: 768-769).*

3. Per al detall de les circumstàncies que afecten l'origen i la transmissió d'aquestes glosses, vegeu PUJOL (2005). L'existència de les glosses consta per un document reial de l'any 1390. La traducció catalana de Guillem Nicolau es conserva en un manuscrit complet (París, Bibliothèque nationale de France, ms. esp. 543) i un fragment (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1599), tots dos desproveïts de glosses però amb indicis de la seva existència. La traducció castellana de la versió catalana de les *Heroides* es conserva en un manuscrit únic (Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina, ms. 5-5-16) que transmet també, igualment traduïdes el castellà, les glosses originals de Nicolau. Per aquest raó, les citacions de les glosses que acompanyen aquest catàleg són en castellà.

cap comentari de caràcter literari.⁴ Crec que les valoracions que vaig fer a PUJOL (1997) i, després, a PUJOL (2002: 87ss., i sobretot 111-141) continuen essent vàlides. En tot cas, comento aspectes puntuals d'alguns passatges reunits aquí a PUJOL (2005: 213-215) i, sobretot, en un treball encara en premsa, que aborda el tractament de la font ovidiana des de la diversitat d'usos a què es pot sotmetre el material elegíac (PUJOL en premsa).⁵

En el catàleg que segueix, identifico a la columna de l'esquerra el passatge del *Tirant* amb capítol i pàgina de la darrera edició de Hauf (MARTORELL 2004); a la dreta, identifico el text de les *Heroides* amb els números d'epístola i versos a què correspon el fragment de la traducció (prenc com a referència la numeració de l'edició vulgata de Heinrich Dörrie (OVIDI 1971), i el cito segons la meua edició en premsa.

1. Cap. 110 (p. 203): que entre bellea e Her XVI, 290: car gran contrast és entre castedat ha gran contrast. belesa e castedat.
2. Cap. 154 (p. 663): E no deuríeu per la Her I, glossa 5: Segunt aqueste verso: duptosa error condemnar la filla qui «Es el amor acostunbrado de comover tant vos ama, car amor ha acostumat miedos». vençre la temor...
3. Cap. 154 (p. 663): ...mas Déu just ha Her I, 23: Mas lo déu just ha bé provehit a la mia castedat... hit a la mia casta amor.
4. Cap. 154 (p. 663): ...e los meus pits Her I, 22: los pits de mi, amant, eren són tornats més frets que'l gel. pus frets que lo glaç.

4. Sí que pot ser útil, però, una constatació de caràcter textual. En el fragment 40 del catàleg, la glossa cita, com han vist des de Riquer els editors del *Tirant*, un passatge dels *Versos proverbials* de Cerverí de Girona. La lliçó «jovencell» en aquest text havia servit a Martí de Riquer (MARTORELL 1990: 591) i a Hauf (MARTORELL 2004: 744) per esmenar la lectura «jove» del *Tirant*. A la vista de la glossa, l'esmena proposada pels editors del *Tirant* es fa innecessària, atès que l'error ja era amb tota probabilitat a la glossa. També ho és una altra esmena («ni's fa» > «ni el fat» Riquer, «nis-sa[b]» Hauf).

5. Vegeu en tots dos treballs, especialment, el comentari de passatges en què Martorell combina frases procedents d'un lloc del text ovidià i de la seva glossa; és el cas dels capítols 161, 170-171, 178, 179 o 319.

5. Cap. 155 (p. 667): segons és escrit en la *Her* I, glossa 3: Los días parecen más luengos que non son a la persona que endreçant la sua rahó a Jhesucrist: «Senyor, aquell qui stà davant los teus hulls, mil anys són axí com lo dia d'ayr, qui és passat». [...] car axí com als qui stan en pena poch temps los par que sia molt, axí lo qui stà en plaer no li corre lo temps, axí com fa ara a mi.
6. Cap. 155 (p. 668): Ara té fi la absència, puix és convertida en presència. *Cf. Her*, glossa 21: Entonçe a fin l'ausença quando el ausente torna.
7. Cap. 155 (p. 668): Senyor, temerosos són les donzelles hoynt nomenar guerra e majorment batailles. *Her* I, glossa 14: Temerosas son las donzellas quando oyen contar fecho de armas.
8. Cap. 155 (p. 668): La segona és que, per discús de natura, qui primer naix primer deu morir. *Her* I, glossa 42: La muerte guarda orden, ca quien primero naçe primero muere.
9. Cap. 158 (p. 684): E millor sperança tenia en tu que no tinch ara. *Her* II, 61: Millor sperança havia en tu que no he ara.
10. Cap. 158 (p. 684): E a tu los nobles fets solien-te plaure. *Her* III, 121: Però en algun temps los nobles fets solian plaure a tu.
11. Cap. 158 (p. 684): Encara que yo no parle, si tu est viu, les mies làgrimes te mouran a pietat, les quals veuràs en la letra. *Her* III, 134: encara que jo no parle, tu seràs mogut per les mies làgrames.
12. Cap. 158 (p. 684): E les mies paraules cahen sens profit. *Her* III, 98: car les mies paraules cahen sens tot profit.
13. Cap. 158 (p. 684): Però yo no só digna que tu sies causa de la mia mort. *Her* IV, 86: jo no son digne que tu sies causa de la mia mort.
14. Cap. 158 (p. 684): E per ço vull suplicar a tu, qui est mon senyor, que vingues prestament. *Cf. Her* I, 110: Tu vingues tost.
15. Cap. 158 (p. 684): E si alre és de tu, força'm que muyra ab tu ensemps. *Her* III, 140: aquella que forces viure sens tu, força-la que muyre.

16. Cap. 160 (p. 691): Sperança e temor *Her VI, 38*: e sperança e temor entre-entrecambien la nostra crehença de cambiaven la nostra creença. dubtosa temor.
17. Cap. 161 (p. 692): E si ordenat era *Her VII, 111*: Si ordonat era per los fats que yo erràs, la error mia té causes honestes... que jo erràs, la error mia à causes onestes.
18. Cap. 161 (p. 692): ...e la mia culpa *Her VII, 86*: e la mia colpa fo major que serà major que la pena. la pena que'n soferré.
19. Cap. 161 (p. 692): E tu véns ab *Her VII, 155-158*: si Julius voll batalla guany de victòria, e aquest loch pren de la qual ell se'n vage ab guany de victòria, nós li darem enamich lo qual leys en temps de pau e armes en temps de guerra per augmentar la glòria antiga vença per ço que res no li falgue. Car dels grechs. aquest loch pren leys en temps de pau e armes en temps de guerre.
20. Cap. 161 (p. 699): E tres vegades *Her IV, 7-8*: Tres veguades me fforcé de m'esforcí de parlar, e tres voltes la mia parlar ab tu, e tres veguades la mia lengua stech sens profit, que la paraula lengua defallí quant volguí començar de parlar. me fallí com volguí començar de parlar.
21. Cap. 161 (p. 700): Axí, Déu vulla *Her IV, 15-16*: e axí com ell [*sc. Cupido*] complir les coses que yo li deman, ço és, nodrex foch deguastador en los molls dels nostres ossos, axí vulla fermar lo teu voler a complir los nostres desigs. que vulla confermar lo vostre voler a complir lo meu desig.
22. Cap. 161 (p. 700): Car aquell primer *Cf. Her IV, 69-22*: Lladonchs plaguist dia que us viu, vestida ab brial de cetí tu a mi majorment, emperò d'ebans me negre, e los vostres pits donaren als pleÿes; l'amor forts lladonchs romàs en los ossos pregons. La tua vestadura era meus ulls entrada, ab los cabells hun blancha, e los cabells senyits de garlan- pochscampats que semblants a made- da de flors, e color vinent de vergonya xes d'or resplandien, e la color de la vos- tra cara paria, de vergonya, roses ab liris havia envermelida la tua bela cara. mesclades, que de aquell dia ençà la mia ànima és stada cativa de vostra altesa.
23. Cap. 161 (p. 700): com la mia quere- *Her XVII, 13*: Jatsia que aquesta nostra lla sia justa e bona. querela sia tan justa.
24. Cap. 162 (p. 703): Les làgremes són *Her II, glossa 22* (a «Creeguem a les là- scampades a vegades ab rahó, a vegades gramemes tues»): A vegadas son derrama- ab engan. das con razón, a vegadas con engaño.

25. Cap. 163 (p. 707): E Plaerdemavida se acostà al lit e dix: «Ay, en lit! E qui us ha vist e qui us veu ara, que stau sol, desacompanyat, sens profit negú! Hon és aquell qui ací stava com yo somiava?» *Cf. Her X, 53-58: e tochava lo lit en què havias jagut, que era calent per los teus membres. Jo'm stench sobre lo lit, e, lo lit abundant de les làgrames scampades per mi, jo, trista, dehia: «O lit! Dos havem dormit sobre tu: ret-ne dos. Nós abdós venguem aquí; per què no'ns partim de tu abdosos? O fals lit! La major part de nós dos, on és ara?»*
26. Cap. 163 (p. 708): O sens fe! De quina pena seràs digne si yo no't vull perdonar? *Her VI, 146: O sens fe! De quina pena e de quina mort fóres digna?*
27. Cap. 163 (p. 708): E complanyent-me de tu, més fort te ame. *Her VII, 30: e, complanyent-me d'ell, am pus fort.*
28. Cap. 170 (p. 738): O! Quina consciència hauràs si la infidelitat prens per companyona? *Her VII, 66: quina pensa o quina consciència auràs si la tempestat pren tu?*
29. Cap. 171 (p. 740): car gran confort és a les persones atribulades com tenen companyia en lur dolor. *Her I, glossa 27: Conorte es a los mesquinos quando han compañeros en la su mesquindad.*
30. Cap. 171 (p. 740): E si lo que menys se deu fer se fa, bé's deu fer lo que més fer-se deu. *Her VIII, glossa 9: Aquí prueba por argumento ha menor que lo deve fazer, e es aqueste argumento: que sy lo que menos se deve fazer se faze, bien se deve [fazer] aquello que antes se deve fazer.*
31. Cap. 171 (p. 740): e ja no sé com puga apendre de soferir tristament lo dan de amor qui aparellat m'està. *Her VII, glossa 75: Que agora non sé cómo pueda aprender fuertemente a sufrir tristemente el daño de amor.*
32. Cap. 171 (p. 740): E per ço, compensació deu ésser admesa. *Her III, glossa 34: E aunque lo dixese querría provar que compensación deve seer admetida.*
33. Cap. 171 (p. 740): que vós, senyora, deveu cerquar ab los enemichs matèria de mort e no ab aquell qui us desija servir. *Her III, 152: Serqua ab ton enamich matèria de mort, no ab ta amiga.*

34. Cap. 171 (p. 740): Yo só catiu e sot-més, però catiu no-s deu clamar de sa senyora, no per los cavallers antichs de molta stima ni per los presents. *Her III*, glossa 5: Ella era cativa, e cativo non se deve llamar de señor.
35. Cap. 171 (p. 740): però, perduts tots aquests, farem compensació de hu sol a tots ells. *Her III*, 51: Però, perduts tots aquests, faem compensació de tu tot sol a tots ells.
36. Cap. 171 (p. 740): E si'm demanau açò com ho sé: per ço com ho volria. *Cf. Her V*, 130: Si tu demanes com sé açò jo tant bé, am.
37. Cap. 171 (p. 740): Però si la mages-tat vostra stà congoxada per enuig, aquell qui forçau viure sens vós, forçau-lo que muyra per vós. *Her III*, 139-140: Mas si la tua amor és girada en anuygs nostres, aquella que forçes viure sens tu, força-la que muyre.
38. Cap. 171 (p. 740): E par-me que dels meus ossos me fuig la virtut, emperò la sperança del meu cor sosté a mi, de la qual sperança, si yo só desemparat, no puch recórrer a les mies germanes. *Her III*, 141-143: E, pus que axí o fas, és-me semblant que me'n forçaràs: la virtut dels meus membres se'n va, e la color, emperò la sperança del meu coratge sosté a mi; de la qual sperança si jo son desemparada, no pux recórrer als meus frares ne al meu marit.
39. Cap. 171 (p. 740): Açò que dich no-m ve sinó de amor, car no he vixcut ne vixch sinó en pena *Cf. Her XII*, 7-8: Aytant com visquí despuys és stada pena a mi. *Cf. XII*, glossa 4: Non he bevido sin pena.
40. Cap. 172 (p. 744): E no sabeu vós què dix aquell savi Salamó?: «III coses són a mi difícils de conéxer e la quarta no puch saber: la via de la nau en la mar, la via de l'ocell en l'ayre, la via de la serp en la roca, e la via del jove en la sua joventut quina serà.» E són los versos aquests: *Quant en la roca veuràs / lo pas de la serpent, / de la dona sabràs / tot son enteniment. / Hom no sab l'aucell / volant hon se posarà, / ni's fa del jove / si bo o mal serà.* *Her X*, glossa 24: Salamón dize [*Prov.* 30, 18-20]: Tres cosas son a mí difíciles de conoscer e la quarta non puedo saber: la vía de la nao en la mar, e la vía del ave en el ayre, la vía de la sierpe en la peña, la vía del mançebo en la su juventud qual será —casi que diga que nunca. E son los viessos aquestos: «Quando en la peña vieres el paso de la serpiente, de tu muger sabrás su entendimiento; ome non sabe del ave volante en do se posará, nin faze del joven sy bueno o malo será» [Guillem de Cervera, *Proverbis*, vv. 1695-1702].

41. Cap. 174 (p. 752): E la causa que la vostra excelsa persona és posada en tanta congoxa, ha ofesos los meus ulls de glòria de yo veure aquella. *Cf. Her XVII, 3-4: Paris, com la tua letra haja de present ofesos los nostres vulls, la glòria de rescriure a tu no sembla a nós poch.*
42. Cap. 175 (p. 753): Senyor, de major premi és lo loguer que no és son ofici. *Her XX, 144: e aquest loguer és major que son ofici.*
43. Cap. 176 (p. 755): Senyor Tirant, dau-me remey o dau-me la mort e soterrau los meus membres banyats ab les làgrimes mies enmig del camí per hon passarà aquell benaventurat gran conestable. *Her XIV, 123-127: Mas tu, Lino [...], o dóna a mi ajuda o dóna a mi la mort, e mit en los fochs amagats los meus membres morts e soterre los meus ossos banyats ab làgremes tues leyls.*
44. Cap. 176 (p. 755): E la pietat mia, merexedora és de aquest premi. *Her XIV, 84: la mia pietat mereix aquest guardó!*
45. Cap. 176 (p. 755): Què he fet yo? Per quin peccat dech ésser absenta de aquell qui tants mals me fa passar? *Her XIV, 63-64: què jo he fet? Per qual peccat no és legut a mi que jo no sia piadosa?*
46. Cap. 178 (p. 760): a una deessa la podria acomparar. *Cf. Her XVIII, 66: car Heros, que jo am, deessa és reputada per mi.*
47. Cap. 178 (p. 760): Consellau-me vosaltres, d'ésser luny o prop del que més ame. [...] E lo qui stà luny, encara que tinga molta sperança, no l'escalfa tant la sperança com la flama, e per consegüent, la pena és simpla e més larga, e lo qui és més prop crema més fort. *Her XVIII, glossa 58: Así que paresçe que quiera fazer una qüestión: ¿Quál ha mayor pena entre aquel que es lueñe de su amiga o aquel que es çerca? Nin el uno nin el otro non la puede aver, mas están en esperança. Aquel que es lueñe ha más luenga esperança e por consiguiante más luenga pena, e aquel que es más çerca quema más fuerte.*
48. Cap. 179 (p. 762): Mas la tua amor e sperança és laugera e de poca constància, car la adversa fortuna tostemp dóna aflicció als miserables qui tenen poca fe y sperança en les enamorades qui són de preu e de valor. *Her III, 42-43: La tua amor leugera, en qual loch és fugida de nós axí tost? Açò és que la fortuna contrària tostemp constreny fortment los mesquins.*
49. Cap. 179 (p. 762): E yo no't conech més benigne en lo principi que en la fi. *Her III, glossa 20: Casi que diga, yo he escrito a tý e non te fallo más benino en el començamiento que en la fyn.*

50. Cap. 179 (p. 762): E pots manar, per manera de senyor de mi, totes aquelles coses que a tu en grat seran. *Cf. Her III, 154: mane per manera de senyor que vingue a tu.*
51. Cap. 180 (p. 764): Car yo, ofesa, he après tembre los hòmens stranys per ço com tinch l'altra filla en stranya terra. *Her X, 98: car jo, offesa, é après tembre los hòmens stranys.*
52. Cap. 187 (p. 781): Haver trenchada la fe no aprofita als cavallers, car aquell loch demana les penes de deslealtat, majorment com algú ofèn amor. *Her VII, 57-59: Haver trenchada la fe no aprofite als navegants, car aquell loch demana les penes a desleyaltat, majorment quant alcú offèn Amor.*
53. Cap. 187 (p. 781): E cascuna error comou ànsies. *Her XIX, 144: e cascuna error scomou eguals àncies.*
54. Cap. 187 (p. 781): E tu fes per manera que destroexques a tos enemichs, mas no a ta sposalada. *Her III, glossa 47: Tus enemigos pudes destruyr, mas non tu amiga.*
55. Cap. 187 (p. 781): E la sperança de bé e temor de mal me fa creure adés una cosa, adés altra. *Her VI, glossa 16: [Esperança] de bien e temor de mal me fazían creer agora una cosa, agora otra.*
56. Cap. 209 (p. 834): car no he sabuda l'art de amar, e lo principi és a mi difícil e dubtós. *Her XVII, glossa 65: Ca non he sabido la arte del amar, e el començamiento es a mi grave.*
57. Cap. 213 (p. 844): Aquell que ame no m'ha morta, mas dóna'm causa de mort. *Cf. Her II, 147-148: «Demophon, oste, donà mort a Philis, qui l'amava. Aquell li donà causa de mort».*
58. Cap. 214 (p. 845): E no sab la senyoria vostra que après de peccar se segueix penedir? *Her XIV, glossa 12: Ca después de peccado se sigue repentyr.*
59. Cap. 214 (p. 845): E per ço se diu en la nostra terra hun exemple vulgar: «qui és piadós e puix se penit, no deu ésser piadós dit.» *Her XIV, glossa 10: Quier dezir que si alguno es piadoso e después se repiente, que non deve seer piadoso dicho.*

60. Cap. 214 (p. 845): E teniu de propietat que en lo principi sou bons e en la fi sou mals, axí com és la mar, qui, entrant, hi troba hom l'aygua suau, aprés, com sou molt dins, és fortunal. Axí és en lo principi d'amor, que sou blans, aprés, aspres e terribles. *Her XVII*, glossa 92: Vosotros omes en el començamiento sodes buenos e en la çagería malos. Asý como la mar en el entrar d'ella fallades la agua mansa, e después quando entra[d]es dentro [es] fortuna[1], asý de vosotros omes, en el començamiento de amor sodes blandos e después tan terribles.
61. Cap. 242 (p. 934): Per què la suplich que per lo mèrit no·m sia dada pena. *Her X*, 143: mas prech que per lo mèrit no·m sia donada pena.
62. Cap. 285 (p. 1054): Gran consolació és als miserables com en les tribulacions tenen companyons. *Cf. Her I*, glossa 28: Conorte es a los mesquinos quando han compañeros en la su mesquindad.
63. Cap. 291 (p. 1072): E sobre lo meu vas seran pintats caps de moros negres, ab letres scrites entorn del meu sepulcre: «Causa odiosa per què morí Tirant lo Blanch». *Her II*, 145: Tu seràs scrit en lo meu sepulcre causa odiosa.
64. Cap. 295 (p. 1085): e per ço desig en aquesta mar salada yo pogués fer ma pròpia habitació e lo meu cors, no soterrat, anàs sobre les ones, e que arribàs hon la senyora princessa habita per ço que ab les sues delicades mans me vestís la mortalla. *Cf. Her II*, 133-136: La mia pensa és stada que d'aquest loch gitàs lo meu cors en les aygües dejús posades, e ferho he, pus que axí perseveres a enganar mi. Les ones de la mar portaran mi axí gitada en los teus ribatges, e jo vendré no soterrada denant los teus vulls.
65. Cap. 299 (p. 1096): E certa cosa és que yo finiré la tendra castedat mia ab mort delitosa. *Her II*, 143: Certa cosa és que jo recompenaré o finiré la tendre castedat mia ab mort cuytosa.
66. Cap. 319 (1156): Com ja yo no pogués cridar ni plànyer, lamentant la mia fort desventura, plorava, per ço que si no hoÿen la mia veu sentissen lo plor. *Her X*, glossa 12: Quando non podía hablar llorava, por tal que si non me oyese la boz oyese el lloro.
67. Cap. 319 (p. 1156): No us demane gràcia alguna me sia feta, sinó que presentament me doneu la mort perquè ab lo meu pare puga fer companyia. E per lo mèrit vos prech que no·m sia dada longa pena. *Her X*, 141-143: No prech que tu tornes a mi per lo servey que t'è fet, car mal e leix m'és sdevengut, ne·t prech que alguna gràcia sia feta o deguda a açò que he fet, mas prech que per lo mèrit no·m sia donada pena.

BIBLIOGRAFIA

- HAUF (1993): Albert Hauf, «Tres cartes d'amor: contribució a l'estudi del gènere epistolar en el *Tirant lo Blanc*», dins: *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona: Quaderns Crema, ps. 379-409.
- MARTORELL (1990): Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc i altres escrits*, a cura de Martí de Riquer, tercera edició, Barcelona: Ariel.
- (2004): Joanot Martorell, *Tirant lo Blanch*, edició i notes d'Albert Hauf, València: Tirant lo Blanch, vol. 1.
- MATFRE ERMENGAUD (1980): Matfre Ermengaud, *Breviari d'amor. Manuscrit valencià del segle XV (Biblioteca Nacional, de Madrid)*, Antoni Ferrando (ed.), 2 vols., València: Vicent Garcia editors.
- OVIDI (1971): Ovidi, *P. Ovidii Nasonis Epistulae Heroidum*, Heinrich Dörrie (ed.), Berlín i Nova York: Walter de Gruyter.
- (en premsa): Ovidi, *Heroides. Traducció catalana de Guillem Nicolau (1390)*, Josep Pujol (ed.), Barcelona: Barcino; «Els Nostres Clàssics».
- PUJOL (1997): Josep Pujol, «De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar: sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, núm. 8 [=De literatura i cultura a la València medieval, Tomàs Marínez (ed.)], ps. 133-174.
- (2002): Josep Pujol, *La memòria literària de Joanot Martorell: models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2005): Josep Pujol, «Les glosses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les *Heroides* (1390): una proposta d'identificació», *Caplletra*, núm. 39, ps. 199-229.
- (en premsa): Josep Pujol, «Veus elegíacques al *Tirant lo Blanc*», dins: *Actes de l'International Medieval Meeting. Lleida 2011*.